

ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Տ. ՄԱԿԱՐ ԱԲԵՂԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Ս. Գայանե վանքի վանահայր

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻՆ ԵՎ ՁԱԳԱՎԱՆԻՑ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Երբ Հայոց Հայրապետին հանձնվեց Մեծ դատավարության գործակալությունն ու արդարադատություն իրականացնելու գործառնությունը, Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին նախանձախնդիր ու հետևողական իրականացնողը դարձավ նոր իրավական հարաբերությունների ու նորմերի ներդրմանը հայ հասարակական ու պետական համակարգում: Մեր սուրբ հայրերը նախանձահույզ եղան հայոց ազգային Եկեղեցու պահպանման գործում. նրանք փորձեցին մեր Եկեղեցին ամրապնդել որպես հուսալի պատվար թե՛ ընդդեմ կեղծ «եղբայրների» ի Քրիստոս և թե՛ ընդդեմ թշնամյաց առ Քրիստոս:

Հայ իրավական միտքն իր բյուրեղացմանը հասավ ԺԲ-ԺԳ դարերում, երբ ստեղծվեցին Դավիթ Ալավկաորդու և հատկապես Մխիթար Գոշի ու Սմբատ Սպարապետի հոչակավոր «Դատաստանագրքեր»-ը: Սակայն միջնադարի հայ իրավական մտքի ուսումնասիրությունը թերի կլիներ, եթե չանդրադառնայինք մեր Եկեղեցու ականավոր հայրերից մեկի՝ Վարդան Արևելցու իրավական-կանոնական ժառանգությանը:

Լինելով Մխիթար Գոշի և Հովհաննես Վանականի ամենափայլուն աշակերտներից մեկը՝ Վարդան Արևելցին ընդգծված հետք թողեց հայ մատենագրության մեջ, և նրա հոգևոր, գիտական և մանկավարժական ժառանգությունը հայ մատենագրության զազաթներից է: Դեռևս երջանկահիշատակ Գարեգին Հովսեփյանն իր «Ձագավանից ժողովը» աշխատության մեջ հատուկ առանձնացնում է Վարդան վարդապետի յուրօրինակ իրավամտաճողությունը¹: Նույնն է պնդում նաև Վարդան Արևելցու գիտական ժառանգությանը քաջաձանոթ Փ. Անթապյանը²:

Ինչպես հայտնի է, Սսի (1246 թ.) և Ձագավանի (1270 թ.) եկեղեցական ժողովներում մշակվել են մի շարք իրավական փաստաթղթեր, կանոններ, որոնք վերաբերում են եկեղեցավարչական, վանական-տնտեսական, կրոնադավանաբանական, նվիրապետական, ծիսական, միջեկեղեցական, ներեկեղեցական իրավահարաբերություններին: Դրանցում կանոնակարգվում են նաև հայ հասարակության կյանքի մի շարք նորմեր, որոնք առաջին հայացքից կենցաղային հարթության վրա են, սակայն հաշվի առնելով Հայաստանյայց Եկեղեցու ուսերին ծանրացած պարտականությունը՝ հասկանալի է, որ մեր սրբազան հայրերին էր տրված կարգավորելու նույնիսկ մեր ժողովրդի ներքին կյանքի համար կարևոր այս խնդիրները: Հարկ է նշել, որ վերը հիշատակված ժողովների ընդունած փաստաթղթերն ինչ-ինչ պատճառներով չեն ընդգրկվել հայոց կանոնական և ո՛չ մի ժողովածուի մեջ³: Սակայն սա երբեք էլ չի նշանակել, որ սրանցում ընդունված

¹ Ձագավանից ժողովը, «Շողակաթ», Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 30:

² Անթապյան Փ., Վարդան Արևելցի, Կյանքն ու գործունեությունը, գիրք Բ, Երևան, 1989, էջ 105:

³ Սամուելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, էջ 327:

կանոնները կյանքի չեն կոչվել և չեն եղել պարտադիր Կիլիկիայում և բուն Հայաստանում: Այս կանոնները չափազանց կոնկրետ էին հասցեագրված և բխում էին ոչ թե ապրիորի և ընդհանրական իրավահարաբերություններից, այլ տվյալ ժամանակի պահանջներից և ուղղակի պատասխաններ էին պարունակում օրվա հրամայականներին: Առաջին հայացքից սրանք հիմնարար իրավական նորմեր չէին կարող դիտվել, սակայն ԺԳ դարում Հայաստանում և Կիլիկիայում ծավալվող իրադարձությունների ֆոնի վրա դիտելիս պարզ է դառնում դրանց ընդունման հրամայականը:

Այն, որ Ձագավանի կանոնների, ինչպես նաև իրավական տարրեր պարունակող «Շրջաբերական թղթի» և «Խրատական թղթի» հեղինակը (վերջին երկուսի համահեղինակ համարվում է Կոնստանդին Բարձրբերդցի հայոց հայրապետը⁴) Վարդան Արևելցին է, այլևս կասկած չի առաջացնում հետազոտողների շրջանում:

«Սահմանք»-ի մեջ արտահայտված է Վարդան վարդապետի առողջ իրավամտածողությունը, որի աղբյուրները Սուրբգրային իրավադատողությունն է, ինչպես նաև Հայոց Եկեղեցու կանոնական ժառանգությունն ու ծիսադավանաբանական ուսմունքը: Վարդան վարդապետի համար ամենաբարձր իրավադատն Աստված է: «Իրավադատության սանդղակի» երկրորդ աստիճանին կանգնած են Հայոց Հայրապետն ու թագավորը, որոնք օժտված են Աստծուց շնորհված իշխանությամբ: Երրորդ աստիճանին կանգնած են եպիսկոպոսները և նրանցից կազմված եկեղեցական ժողովները, որոնք գործնականում իրականացնում են իրավադատական գործառնությունները, այսինքն կյանքի են կոչում ի վերուստ տրված և սահմանված նորմերը: Վերջիններից է կախված, ըստ Վարդան Արևելցու, իրավահարաբերությունների կարգավորման անխաթար իրականացումը: Ականավոր հոգևոր գործիչը հասկանում էր, որ Հայոց Սուրբ Եկեղեցին, պատմական զարգացման ընթացքում հայ հասարակության մեջ դառնալով իրավաստեղծն ու իրավունքը գործնականում կիրառողը, պետք է առաջնորդվեր ազգային-եկեղեցական ժողովների որոշումներով, որոնք բխում էին Սուրբգրային ավանդություններից: Վարդան Արևելցին համոզված էր, որ իր մշակած սահմանք-կանոններն ու դրանցում նախատեսված պատժամիջոցներն անպայման կունենան ներգործիչ և հատկապես կանխարգելիչ ուժ⁵: Իրավագետի համոզմամբ կանոններին հետևողներն ինքնամաքրվում են, որի միջոցով կարող են արժանանալ Տիրոջ տեսությանը. «Զի այս է ճանապարհ քրիստոնեից, որք առ Քրիստոս կամին գնալ», - գրում է Վարդան Արևելցին⁶:

Հետևելով Վարդան Արևելցու տրամաբանությանը՝ կարելի է փաստել, որ «իրավաբար գերագույն իշխանությունը գործնականում ազգային-եկեղեցական ժողովն է»⁷: Իսկ ովքե՞ր պետք է իրականացնեն բուն դատական գործընթացները: Այստեղ Վարդանի պատասխանը հստակ է. սրանք իրականացնում են թեմակալ եպիսկոպոսների նախագահությամբ ստեղծված դատական ատյանները, որտեղ քննվում էին իրավական հարաբերությունների ողջ սպեկտրը ներկայացնող խնդիրները: Սա ևս մեկ անգամ

⁴ Անթապյան Փ., նշվ. աշխ., էջ 104:

⁵ Նույն տեղում, էջ 121:

⁶ Ձագավանից կանոնները, էջ 45:

⁷ Նույն տեղում, էջ 121:

փաստում է այն գաղափարը, որ Ձագավանից ժողովի «Մահմանքը» կիրառական մի փաստաթուղթ է՝ ուղղված իրավադատությունն իրականացնող հոգևոր և աշխարհիկ դասերը ներկայացնող անձանց: Մահմանք-կանոնները սոսկ քարոզներ և խրատներ չէին, այլ իրավական ռեալ ուժ ունեցող գործնական որոշումներ՝ իրենց իրավագիտական և վարչարարական կուռ կառուցվածքով, որոնց կարիքն ուներ ոչ միայն Հայոց Եկեղեցին, այլև հայ հասարակությունը թե՛ բուն Հայաստանում և թե՛ Կիլիկիայում:

Քննենք սահմանք-կանոններում ամրագրված մի քանի խնդիրներ, որոնք առնչվում են մեր ատենախոսության թեմային: Առաջին հերթին դա հոգևոր տարբեր դասերի իրավունքների և պարտականությունների սահմանումն է: Լինելով լայնախոհ հոգևոր գործիչ և հավատարիմ մնալով իր որդեգրած իրավամտաժողովրդյան սկզբունքին՝ Վարդան Արևելցին առանձնացնում է քահանայական դասը՝ որպես կամրջող օղակ Եկեղեցի-հասարակություն շղթայում: Քահանայի ուսերին դրված է բազմաթիվ, առաջին հայացքից ոչ այնքան մեծամասշտաբ, բայց ժողովրդի կյանքի համար խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող հոգսերի և խնդիրների կարգավորման բեռ: «Մահմանք»-ում Վարդան Արևելցին քահանայական դասի իրավունքներին ու պարտականություններին նվիրել է հինգ կանոն (Զ-Ժ)⁸: Ահա թե ինչ պահանջներ է ներկայացված քահանային Ձ կանոնում. «քահանայն զժողովուրդն ինամ է որպես հայր, կոչուած գողայս խրատել և սգուշացուցանել, որ խալատին ոչ, *լինել հովիւ քաջ, յարաւտի և ի փարախի պահել յեկեղեցի և ուսմամբ կերակրել (ընդգծումը մերն է- Մակար աբեղա)*»⁹: Կանոնական իրավունքը քահանային հնարավորություն է ընձեռում լինել դաստիարակ իր հոտի համար և հետևել իրեն վստահված ծխի կյանքի բոլոր անցքերին, քանզի նա սոսկ ծխակատար չէ, այլ հայրն է հոտի (*տե՛ս. Թ կանոն-Մակար աբեղա*): Ժողովուրդն իր հերթին պետք է որպես հայր ընդունի քահանային, լսի և կատարի նրա խորհուրդները, որպեսզի զերծ մնա խոտորնակ ճանապարհից, լինի մաքուր և ազնիվ հավատացյալ: Քահանայության ինստիտուտի իրավական-կանոնական ամրակայումը բարձրացնում էր հոգևոր այս դասի դերը և ընձեռում նրան որոշակի իրավունքներ ու պարտականություններ:

«Մահմանք»-ում մեծ տեղ է հատկացված վանական կյանքին և միաբանությանն առնչվող խնդիրներին: Ձագավանից ժողովի ընդունած կանոններում փորձ է արվում կանոնավորել Հայ Եկեղեցու կարևոր և անքակտելի մասը կազմող այս ինստիտուտին վերաբերող մի շարք խնդիրներ, որոնց հիմնական նպատակն այն զերծ պահելն է տարաբնույթ անհարիր երևույթներից: Այս հարցերին նվիրված է ինը կանոն (*տե՛ս. Ա-Ժ կանոնները- Մակար աբեղա*), որոնցից հենց առաջինը՝ Ա կանոնը հրամայական-արգելական բնույթի է. «Գնակուին ոչ մայրագիր, ոչ քորագիր բնաւ, և ոչ մայր և քոր ումեք և ոչ ազգական ի վանքն», այստեղ չպետք է լինեն նաև այլ «պատճառ գայթակղութեան»¹⁰: Հաջորդ կարևոր խնդիրը, որին անդրադառնում է Վարդան Արևելցին, վանական միաբանության ղեկավարման գործում մի տեսակ «երկիշխանության» սահմանումն է:

⁸ Ձագավանից ժողովը, էջ 43-44:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 45:

Պարզաբանենք մեր միտքը: Ըստ «Սահմանք»-ից բխող տրամաբանության՝ վանահոր կողքին պետք է գործեր միաբանների կողմից ընտրված խոստովանահայրը, որին էր տրվում նույնիսկ աբեղաներին և վարդապետներին վանքի սահմաններից դուրս գալու թույլատրության իրավունքը: Ըստ այս կանոնի՝ խոստովանահայրը պետք է տեղյակ լիներ վանքի ներսում կատարվող բոլոր իրադարձություններին, նրա առաջ բոլորը պարտավոր էին ասել միայն ճշմարտությունը, որքան էլ այն դառն և անցանկալի լիներ¹¹: Խոստովանահոր ինստիտուտի ներմուծումը վանական կյանք փաստորեն նշանակում էր իրական և խիստ իրավունքներով օժտված վերակացուի գոյությունը միաբանություններում:

Վանական մաքրակենցաղությունը չափազանց հուզել է մեր հոգևոր հայրերին հնագույն ժամանակներից ի վեր, սակայն Ձագավանից ժողովի սահման-կանոններում դրանք առավել ցայտուն են արտահայտված: Այս խնդրին են վերաբերվում Գ-Դ և Ե միացյալ կանոնները, որոնցում արգելվում են փոքրավոր պահելը, ինչպես նաև կաշառքով կամ նվերով նոր միաբաններ կամ էլ մշակ-գործավորներ ընդունելը¹²: Վանական կյանքի և միաբանների վարվեցողության կանոնների ուսումնասիրության առումով չափազանց կարևոր ենք համարում հատկապես Թ կանոնը, որը ցանկանում ենք մեջբերել ամբողջությամբ. «Թ. Առանց մեծ հարկի աբեղայի մատուցող գեղ չալթե, և ոչ կին՝ ի վանք: Աբեղա, որ ի քաղաք կամ ի գեղ գնա, անուշահոտ կենա և երկիւղիւ, որպէս ի կրչակում, մինչ դառնա ի վանս իւր: Ջընդրածքն և վկայածքն (*նկատի ունի խոստովանահոր թույլտվությունը ստացածներին-Մակար աբեղա*) և զանգայթակղսն յուղարկեն յայգի, ի գեղ և յայգեգործ վանիցն, և բացերես կենա յԱստուծոյ և ի մարդկանէ վանից մարդն. ի փառս Աստուծոյ արնելոյն, յաւիտեան»¹³:

Կանոնի նպատակը, հարկավ, բխում էր վանական միաբանության շահերից, քանզի խստագույն արգելքները հետապնդում էին մեկ գլխավոր նպատակ՝ զերծ պահել միաբաններին ավելորդ աշխարհիկ գայթակղություններից և մեղավոր գործերից: Սրանով կանոնագիր-իրավագետ Վարդան Արևելցին հանդես է գալիս որպես կանխարգելիչ միջոցներ կիրառելու կողմնակից, որի նպատակն էր նույնիսկ խստիվ արգելանքների միջոցով ապահովել վանական միաբանության մաքրակենցաղությունը:

Ձագավանից ժողովի կանոններից հարկ է առանձնացնել նաև «յիշոցանատուութեան»՝ հայիոյանքի կամ հայիոյախոսության դատապարտմանը նվիրված հատվածը: Պարզվում է, որ հայ հասարակությունը ԺԲ-ԺԳ դարերում կանգնած էր հոգևոր և բարոյական վերասերման վտանգավոր ուղում և տարբեր մարդիկ կարող էին իջնել ստորացման այն աստիճանին, որ հիշոցներ ուղղեին նույնիսկ սրբերին, հրեշտակներին, «զքրիստոնեական անունն և խորհուրդ քրիստոնեության» և այլն: Այս տեսակի մարդկանց մեղքերին չէին կարող թողություն տալ ո՛չ քահանան, ո՛չ եպիսկոպոսը և ո՛չ էլ կաթողիկոսը¹⁴: Սրանց մեղքն անսահման է, և Վարդանի կանոններում նրանց համար

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, էջ 45-46:

¹³ Նույն տեղում, էջ 46:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 42:

նախատեսված են իր ժամանակի համար ամենադժվար պատիժները՝ արգելելով հայոցաբաններին. «աւրինել կամ հաղորդել, կամ թաղել, կամ զտղայսն կնքել կամ պսակել»¹⁵: Հիշյալ պատժամիջոցները մեղավորներին մեկուսացնում էին հասարակական կյանքից, նրանց վերածում էին բոլորի կողմից մերժված, եղկելի արարածների: Բայց ամենակարևորն այն է, որ այս կանոնով Վարդան վարդապետը ձգտում էր պատնեշել Մայր Եկեղեցին ամենայն բարոյական ոտնձգություններից ու վայրահաշտություններից, որոնք ուղղակի հարված էին հասցնում նրա սրբակրոն վարկին: Իրավաբանորեն ամրագրելով պատժամիջոցը՝ Ձագավանի ժողովը մեկ անգամ ևս ցուցաբերում էր մեր Եկեղեցու հայրերի անհանգստությունն իր հոտի բարքերի և մաքրակրոն վարքի համար:

Ձագավանից կանոնները ճիշտ է չունեն Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» իրավա-օրենսդրական նշանակությունը, բայց իրենց կոնկրետությամբ և ժամանակի համար հույժ հրատապությամբ արժանի տեղ են գրավում Մայր Եկեղեցու հայրերի իրավաստեղծագործության անդաստանում: Հիշյալ կանոնների օրգանական շարունակությունը և շատ դեպքերում նաև կրկնաբան ընդօրինակումներն են համարվում նաև վերը հիշատակված «Շրջաբերական թուղթն» ու «Խրատական թուղթը»: Սրանցում կան բազմաթիվ դրույթներ, որոնք ինչպես և Ձագավանից «Սահմանք»-ը ուղղակի և կոնկրետ նպատակի են ծառայել՝ մաքուր և անաղարտ պահել Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցու վարկը: Օրինակ «Շրջաբերականում» հատուկ սահմանվում է ձեռնադրության կարգը, քանզի դրանից էր կախված Եկեղեցու նվիրապետության և հոգևոր դասերի ներկայացուցիչների ընտրության կարգը: Ա կանոնը արգելում էր «արծաթով» (*խմ. կաշառքով-Մակար աբեղա*) ձեռնադրությունը, իսկ Բ կանոնը խստորեն հրահանգում էր ձեռնադրել միայն արժանավորներին և գիտությունների մեջ հմտացածներին, եթե առկա էր թեմի վկայությունը:

ԺԳ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին, որի մատյանով են վկայված այս կանոնները, հիացմունքով է խոսում իր դասընկերոջ՝ Վարդան Արևելցու լայնախոհության մասին, որը ջանք չէր խնայում մեր Եկեղեցին ու նրա վարկը բարձր պահելու համար¹⁶: Ինչպես վերը նշեցինք, մեր Եկեղեցու հայրերը չափազանց մտահոգված էին հասարակության հոգևոր անվտանգության խնդիրներով և այստեղ ևս («Շրջաբերականում») հատուկ կանոն է սահմանվում պոռնիկների, շնացողների, հմայողների և աստղագուշակների դեմ, որոնք մտնելով մոլորյալ հայ ընտանիքներ՝ քայքայում և աղտոտում են դրանք: Կանոնագիրը հատուկ նշում է, որ սա ոչ միայն Հայոց Եկեղեցու մտահոգության առարկան պետք է լինի, այլև պետք է լուրջ հետևությունների տեղիք տա աշխարհիկ իշխաններին ու թագավորներին, քանզի խարխլվում էր նրանց հպատակների բարոյա-հոգեբանական կերպարը: Այսպիսի հանցանքների համար որպես պատիժ կանոնը սահմանում է նույնիսկ «մարմնատր պատուհասություն»։ Նմանատիպ մոտեցում է որդեգրված նաև «Խրատական թղթում»¹⁷:

Կանոնական այս ժողովածուում ևս հատուկ դեր է հատկացվում քահանային, որպես դաստիարակի, որը տարին երեք անգամ պետք է եկեղեցի հրավիրի «զարս և զկա-

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն..., աշխտ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1962, էջ 302:

¹⁷ Տե՛ս Խաչիկյան Լ., Կոստանդին Բարձրբերդցու «Խրատական թուղթը»..., էջ 283:

նայս, և զկուսան աղջկունս և զկուսան կտրիճներն» ու նրանց խրատ տա ըստ իրենց հասակի ու վարքի¹⁸:

Հայոց Եկեղեցու ներքին կյանքի և եկեղեցական տուրքերի ու «հասերի» (նկատի ունի հաս- ըստ Հայկազյան բառարանի «նուիրելի Աստուծոյ մասն»¹⁹) բաշխման և ստացման խնդիրներին են նվիրված որոշակի և կոնկրետ կանոններ: ԻԱ կանոնը սահմանում է, օրինակ, որ քահանան պետք է հաս ստանա միայն հոծարությամբ և ոչ հարկադրաբար: Այս խնդրին վերաբերվող կանոնները՝ ԻԲ և ԻԳ, նպատակ ունեն տնտեսապես միշտ կայուն պահել Եկեղեցին և ամրացնել նրա կենսատու հիմքերը. «...աթոռքն հաստատ և անկարիք մնան և եկեղեցիքն պայծառ», - գրում է կանոնագիրը²⁰: Իսկ ո՞րն է սրան հասնելու ճանապարհը: Քահանան պետք է սահմանված հասերով և ընծաներով ծառայի եպիսկոպոսներին, որպեսզի նրանք էլ իրենց հերթին «ծառայեսցեն հայրապետական աթոռն»²¹: Հիշյալ թղթերում սահմանվում են որոշակի կանոններ, որոնք առնչվում են մկրտության խորհրդին: Սրանցից ամենահետաքրքիրն այն է, որ կանոնագիրը խստիվ արգելում է կանանց՝ կնքամայր, և այլազգիներին՝ կնքահայր դառնալ²²: Հաջորդ կարևոր կանոնը վերաբերվում է հաղորդության խորհրդին: Համաձայն «Խրատական թղթի» Զ կանոնի, հաղորդվողը հաղորդությունից առաջ պետք է երեք օր անկողինը մաքուր պահի, չհայհոյի, չմատնի և այլ պատվիրաններին «չոստնի»²³:

Ամփոփելով կարող ենք փաստել, որ հիշյալ կանոնական փաստաթղթերը, որոնք չէին ընդգրկվել մինչ այդ կազմված Կանոնական ժողովածուներում, մեծ դեր խաղացին ԺԳ դարի հայ իրավամտածողության զարգացման գործում և նպաստեցին Հայաստանյայց Եկեղեցու անաղարտ վարկի պահպանմանը:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 284:

¹⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, հ. Բ, էջ 49:

²⁰ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն, էջ 308-309:

²¹ Նույն տեղում:

²² **Խաչիկյան Լ.**, էջ 282:

²³ Նույն տեղում, էջ 283: